

18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik*

Esther Peskes

Çev: Mehmet ÇELENK

Arş.Gör. U.Ü.İlahiyat Fakültesi

Özet

18.asrın ortalarında, Suûdi Arabistan'ın Necd bölgesinde yeni bir dini akım ortaya çıktı. Hanbelî geleneğine mensup Muhammed b. Abdulvehhâb, insanları, bütün bidatlerden uzak, gerçek dine davet etmeye başladı. Bidat aleyharlığı, bu yeni cereyanın en önemli esaslarından birisiydi. Vehhâbilik, genel olarak, tasavvufu bidat olarak görür ve reddeder. Bu makale 18.asırda Vehhâbilik ve tasavvuf arasındaki ilişkileri ele almaktadır.

Abstract

Sufism and Wahhabism in the 18th Century

At some time towards the middle of the eighteenth century a new religious movement emerged in the very heart of the Najd, Saudi Arabia. A scholar from Hanbalite tradition, Muhammad b. Abdalwahrhâb, invited people to the true religion, the religion which is far from all kind of innovations. Rejection of innovations is one of the basic teachings of this new movement. Wahhabism, in general, disapproves sufism and considers it as innovation. This article considers the process of relations between Wahhabism and Sufism in Eighteenth Century

* Bu makale, "THE WAHHABİYYA AND SUFISM IN THE EIGHTEENTH CENTURY" adıyla Islamic Mysticism Contested (ed. Frederick De Jong-Bernd Radtke, Leiden 1999)'de 145-161 sayfaları arasında yayınlanmıştır.

Günümüzden 18. yüzyıl ortalarına uzanan zaman diliminde Vehhâbilik Sünni İslâm'la pek çok kereler karşı karşıya gelmiştir. Bu karşılaşma bazen şiddetli savaşlar suretinde, bazen de geniş bir polemik edebiyat, etkileri günümüze kadar devam eden entellektüel tartışmalar şeklinde olmuştur.

Vehhâbilik'in kurucusu Muhammed b. Abdulvehhâb'ın fikirleri, Arap yarımadasında yaşayan toplumlar tarafından iyi bilinen, müşterek bir kültürdür. Vehhâbilik, yeni bir toplum ve yeni bir devletin teşekkülünü sağlamış ve günümüzde Suudi Arabistan Krallığı olarak bilinen devlet ortaya çıkmıştır.

İslâm dünyasının diğer kısımlarında ise Vehhâbilik daha ziyade salt bir entelektüel etki yapmıştır. Ki bu etki Vehhâbi olmayan ulemanın, İslam toplumlarının tarihi ve gelişimi ile ilgili Vehhâbi düşünceleri yavaş yavaş asimile etmesiyle ortaya çıkmıştır².

Muhammed b. Abdulvehhâb'ın süregelen etkisi onun sadece kendi taraftarlarınca tasvib ve kabul edilmesi şeklinde olmamış, aynı zamanda fikirleri hem geçmişte hem de günümüzde değişik şekillerde red ve düşmanlıklara sebebiyet vermiştir.

Muhammed b. Abdulvehhâb'ın fikirlerine şiddetle karşı çıkan ve hasımane tavır alan grup daha ziyade sufi ve sufi teşkilatları (tarikatlar) olmuştur.

Sufi çevrelerinin 18. asırdaki polemik edebiyatı daha ziyade Vehhâbi karşıtı mesajlarla doluydu. Bu eserlerde Muhammed b. Abdulvehhâba bir nevi şeytan nazarıyla bakılmakta, fikirleri de İslâm toplumu için, özellikle de Sufi İslâm yorumu için, sürekli bir tehlike olarak görülmekteydi³.

Bu, şüphesiz tek boyutlu bir bakış açısıdır. Vehhâbilik'in yanında İslâm toplumlarında değişimi getiren, sufiliğin ve tarikatların zayıflamasına yol açan başka faktörlerde olmuştur⁴.

Zamanla Vehhâbilik kendini yenilemiş ve İslâm dünyasıyla ilişkilerini de geliştirmiştir. On sekizinci asırda Muhammed b. Abdulvehhâb tek başına İslâm dünyasının karşısında durduğunu söylüyordu ve bu iddiasında da haklıydı. Bugün İslâm dünyasının

² Bu süreç için bkz. El'de "ıslah" maddesi; Werner Ende, "Religion, Politik und Literatur in Saudi-Arabien: Der geistesgeschichtliche Hintergrund der heutigen religiösen und kulturpolitischen situation", Orient XXII (1981) 377-90; Albert Hourani, Arabic Thought in the Liberal Age (London-Newyork 1962) s.150,225,231 ve 344.

³ Bkz Hüseyin Hilmi Işık, Vehhâbiye Nasihat, (İstanbul 1971).

⁴ Bkz Frederic De Jung "Die mystischen Bruderschaften und der Volksİslâm", in Werner Ende and Udo Steinbah (editörler). Der İslâm in der Gegenwart (Munich 1984) 498.

dünya çapındaki en büyük organizasyonlarından biri olan Dünya İslâm Birliği Vehhâbiler tarafından idare edilmektedir ve dünyadaki bütün Müslümanlar adına faaliyet göstermektedir⁵.

Vehhâbilik Sünni İslâm dünyasıyla bir mutabakat zeminine ulaşıncaya kadar, iki buçuk asırlık tarihi boyunca bir dizi başarı ve mağlubiyet (süreci) geçirmiştir. Muhammed b. Abdulvehhâb'ın eserleri için yapılan yorum ve şerhler⁶, oğulları tarafından kaleme alınan risaleler Vehhâbilik tarihinde erken dönemdeki dahili gelişmelerle alakalıdır. Daha sonra gelen Vehhâbi ulema da bu külliyata ilaveler yapmış, katkıda bulunmuşlardır⁷.

Vehhâbilik'in erken dönemi ile ilgili tarih araştırmaları henüz başlangıç aşamasındadır. Bu sebeple Vehhâbi literatürü ile ilgili bilgilerimiz tahmini bilgilere dayanmaktadır. Bundan dolayı mutlak anlamda "Vehhâbi-sufi" uyuşmazlığını ifade eden genellemelerden kaçınmak gerekir. Vehhâbi-sufi ilişkilerinde dikkatli davranılması gereken bir diğer nokta da, Vehhâbilerin 19. yüzyılın başında, sufi şeyh Ahmet b. İdris ve taraftaralarına gösterdikleri müsamahadır. Ahmet b. İdris (en azından) Vehhâbi doktrinin bazı unsurlarını benimsemiş ve hayatının son yıllarını Vehhâbi etki ve nüfuzunun güçlü olduğu Asir'de geçirmiştir⁸.

⁵ Muslim World League'in tarihi ve son dönemdeki gelişmeleri için bkz Reinhard Schulze "Islamischer Internationalismusim 20. Jahrhundert. Untersuchungen zur Geschichte der Islamischen Weltliga (Leiden 1990)

⁶ Suleyman b. Abdullah b. Muhammed b. Abdulvehhâb (ö.1233/1818) Teysir al-aziz al-hamid fi Şerhi Kitabi't-Tevhîh, (Beyrut 1390/1970); Abdurrahman b. Hasan b. Muhammed b. Abdulvehhâb (1779/1868), Kurratu Uyuni'l-Muvahhidin fi Tahkiki D'aveti'l-Enbiya ve'l-Mürselin (Beyrut tarihsiz., Muhammed b. Abdulvehhâb, Kitabu't-Tevhid and Fath al-Majid fi sharh Kitabu't-Tevhid ile birlikte basıldı (Kahire 1347/1929). En son yapılan şerhlerden birisi de Muhammed b. Abdulaziz Süleyman el-Karavî (1934 -) tarafından yapılan el-Cedid fi Şerhi Kitabi't-Tevhid (Riyadh, 2.bs. 1979) adlı çalışmadır.

⁷ Bkz Mecmûatu't-Tevhid, cd. Muhammed Reşit Rıza (Cairo 1346/1928) (Bu çalışma Abd al-Rahman b. Hasan b. Muhammed b. Abdulvehhâb, Sulayman b. Abdullah b. Muhammed b. Abdulvehhâb, Abdullah b. Muhammed b. Abdulvehhâb (1751/1826), Abdullah b. Abd al-Rahman Aba Butayn (1780/1865) tarafından yapılan şerhleri de leri de içermektedir); al-Hadiyya al-Saniyya wa'l-tuhfa al-Wahhabiyya al-Necdiyya, ed. Sulayman b. Sahman al-Necdi (Cairo 1342/1923, new edition Mecca 1393/1973) -Abdullah b. Muhammed b. Abdulvehhâb, abd al-Latif b. Abd al-Rahman b. Hasan b. Muhammed b. Abdulvehhâb (1810-1876) ve Muhammed b. Abd al-Latif b. Abd al-Rahman b. Hasan b. Muhammed b. Abdulvehhâb'ın (1865/1947 şerhiyle beraber-; Daha fazla bilgi için bkz, Mecmûatu'r-Resâil ve'l-mesâilî'n-Necdiyye, IV cilt, (Kahire 1346-49/1928-309).

⁸ R. Sean O'Fahey, Enigmatic Saint, Ahmed İbn İdris and the İdrisi Tradition, (Evanston 1990) 65-9, 104; John Spencer Trimmingham, The Sufi Orders in

Öte yandan Vehhâbi öğretilerine karşı en sert ve şiddetli reddiyeler 19. asrın ikinci yarısının sufi çevrelerince yapılmıştır⁹.

Bu tarz ihtilafı ve çelişkili konular ile ilgili bilgiler ancak Vehhâbilik tarihi ve öğretileri ile ilgili kapsamlı ve uzun süreli bir araştırma ile ortaya konabilir.

Bu makale daha mütevazı bir hedefi, Muhammed b. Abdulvehhâb'ın sufi karşıtı söylemlerindeki argümanlardan hareketle, bugünkü Vehhâbilik'i inceleyecektir. Abdulvehhâb'ın temel kaynak olarak kullanacağımız eserleri, ayet ve hadisleri kaynak olarak kullandığı kitaplar ile (en meşhur eseri kitabı't Tevhîd böyledir) risale formundaki (keşfu's-şubuhât gibi) eserleridir. Bunların yanında, umumiyetle Arap yarımadasında yaşayan taraftar ve muarızlarına yazdığı zengin bir mektup kolleksiyonudur¹⁰.

Eserleri göz önüne alındığında Muhammed b. Abdulvehhâb'ın bir teorisyenden ziyade günlük hayatla içiçe, hakkındaki reddiyelere mukabele eden, muarızları ile mücadele eden bir aksiyon adamı olduğu görülür¹¹.

Muhammed b. Abdulvehhâb Arap yarımadasında Necd'e bağlı olan bir bölge olan el-Arid'de doğdu. Hayatının çoğunu bu bölgenin önemli vahalarından olan Uyeyne, Hureymila ve Deriyye'de geçirdi. İlim tahsili için gittiği Basra, Ahsa, Mekke ve Medine gibi şehirlerde de hayatının beş altı yılını geçirmiştir. Muhammed b.

İslâm (London / Newyork 1971) 115ve devamı.; Johannes Reissner, 'Die Idrisien in Asir. Ein Historischer Überblick', Die Welt des Islâms XXI (1981) 166.

⁹ Nakşibendi-Halidi şeyhi Davud b. Süleyman b. Cercis Bağdadî (1816-82), Sulhu'l-İhvan min ehli'l-İman ve'l-beyan'id-dini'l-kayyim fi Tebrieti İbn Teymiye ve-İbn Kayyim (Bombay 1306/1889, eser 1856 da kaleme alınmıştır) ; Risala fi'l-radd ala'l-marhum al-sayyid Mahmud Efendi al-Âlûsi (Bombay 1306/1889) ;al-Minha el-Vehbiyye fi'r-reddi'l-Vehhâbiyye (Bombay 1305/1888; bu eser 1394/1974 tarihinde İstanbul'da yeniden basılmıştır).

¹⁰ Ahmed b. Muhammed al-Dubayb, Muhammed b. Abdulvehhâb'ın matbu olan ve olmayan eserleri ile ilgili ' Âthar al-Shaykh Muhammed b. Abdulvehhâb, Sijill bibliyografî li-ma nushira min mu'allafatihi wa-li-b'ad ma kutiba anhu (Riyadh 1982) adıyla kapsamlı bir çalışma yapmıştır; Abdullah al-Usaymîn'in 'al-Shaykh Muhammed b. Abdulvehhâb, Hayatuhu wa Fikruhu' (Riyadh, 1986, ikinci baskı, 81-111) adlı çalışmasında eserleri açıklamalı notlarla bir liste halinde verilmiştir; Mektupları ise Nâsır al-Dîn al-Asad tarafından basılan Husayn İbn Gannâm'ın Tarih-i Necd (Beyrut 1985, ikinci baskı, 209-393) adlı eserinde mevcuttur.

¹¹ Muhammed b. Abdulvahhab ile ilgili güncel eleştiriler ve muhalifleri için bkz, Esther Peskes, Muhammad b. Abdulvehhâb (1703-92) im Widerstreit. Untersuchungen zur Rekonstruktion der Fruhgescichte der Wahhabiyya (Beyrut 1993) 49-121.

Abdulvehhâb'ın içinde yetiştiği ve eğitim aldığı el-Arîd¹² bölgesinin hanbeli toplumu içinde, devam edegelen bir ilmi gelenek vardı. Babası ilmi geleneği ile iştihar etmiş el-Müşerref ailesine mensuptu¹³.

Muhammed b. Abdulvehhâb kendisinin, dönemindeki bütün ilmi disiplinlerden bağımsız olduğunu, hiç bir ekolün mutaassıb taraftarı olmadığını iddia ediyordu¹⁴. Muhammed b. Abdulvehhâb Arîd'de daha ziyade babasının ve Arîd dışında da başkalarının temsil ettiği ilim anlayışına karşı çıkıyordu¹⁵.

Zaten kendisinin sık sık atıfta bulunduğu ve eserlerinden nakiller yaptığı İbn Teymiye (ö.1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.1350) de taklidi uygun bulmuyorlardı. Bununla birlikte nadiren iddialarını delillendirme yoluna gitmiştir¹⁶.

Vehhâbi karşıtı polemiklerde Muhammed b. Abdulvehhâb'tan günümüze kadar sürekli olarak ileri sürülen iddia, onun İbn Teymiye'nin eserlerini ve fikirlerini yanlış değerlendirmiş olduğudur ki, bu durum onun öğretilerinin –muhaliflerinin iddia ettiğine göre- yol açtığı kötü sonuçları anlamamıza yardım eder¹⁷.

¹² al-Arîd coğrafyasındaki Hanbeli gelenek için bkz, Uwaida M. al-Juhanî , The History of Necd prior to the Wahhabis. A Study of social, political and Religious Conditions in Necd during Three Centuries Preceeding the Wahhabi Reform Movement Doktora tezi, Washington 1983) 240-53; Abdullah b. Mutawa, The Ulama of Necd, From the Sixteenth Century to the Mid-eighteenth Century (Ph. D. Diss., Los Angeles 1989).

¹³ Ailesi ile ilgili olarak bkz, al-Usaymîn ' eş-Şeyh Muhammed b. Abdulvehhâb' 25-7; EI'deki İbn Abdulvehhâb adlı makalede de hayatı ile ilgili özet bir bilgi verilmektedir.

¹⁴ Bkz, Michael Cook, 'On the Origins of Wahhabism', Journal of the Royal Asiatic Society, 3. seri, II (1992) 202

¹⁵ Muhammed b. Abdulvehhâb, er-Risâle el-Âşira (İbn Gannâm içinde) 309 ve devamı. Muhammed b. Abdulvehhâb'ın yanında kısa bir süre ders okuduğu Medineli alim Muhammed b. Hayat el-Sindî dışındaki hocaları çok meşhur ve bilinen kişiler değillerdir. Vehhâbi kaynaklarda bunların isimleri geçmektedir; Medinede Abdullah b. İbrahim b. Seyf al-Necdi, Basra'da Muhammed el-Mejmû; bkz İbn Gannâm 82; Osman b. Bişr, 'Unvanu'l-Mecd fi Târihi Necd (Mekke 1349/1930-1) i, 7. al-Sindî için bkz John O. Voll, 'Muhammed Hayya al-Sindî and Muhammed İbn Abdulvehhâb; An Analysis of an Intellectual Group in Eighteenth-Century Madina', Bulletin of the School of Oriental and African Studies xxxviii (1975) 32-39.

¹⁶ Muhammed b. Abdulvehhâb'ın, fikirlerinin İbn Teymiye'den iktibas edildiği şeklindeki iddialara verdiği en sert cevaplardan birisi İbn Gannâm 415 sayfada yer almaktadır; İbn Teymiye'nin hayatı ve eserleri için bkz. Henri Laoust, Essai sur les doctrines sociales et politiques de Takî-d-dîn Ahmed b. Taimiyya, canoniste Hanbalite né à Harran'da 661/1262 tarihinde doğdu, Şam'da 728/1328 tarihinde vefat etti. (Kahire 1939); bkz. İbid. 489-92, İbn Kayyim el-Cevziyye için bkz. EI, s.v. İbn Kayyim al-Djawziyya.

¹⁷ Bu tartışmalar günümüzde Muhammed b. Abdulvehhâb'ın Hanbeli

Muhammed b. Abdulvehhâb, sadece Arap yarımadası dışına yaptığı seyahatlerde değil, muhtemelen doğup büyüdüğü ve hayatının çoğunu geçirdiği yerlerde de mutasavvıflarla birtakım tartışmalarda bulunmuştur. Eserlerinde, özellikle de mektuplarında, dağınık olarak bulunan ipuçlarından Arid'in vahalarında yaşayan birtakım sufilerle ve diğer bedevi kabileleriyle mücadele ettiği sonucunu çıkarabiliriz. Mektuplarında belirli bir tarikattan veya çağdaşı olan sufilerden bahsetmemekte, sadece Necdli meşhur İbn Azzaz'ın adı geçmektedir¹⁸. Bu kişi de muhtemelen Arif-i billah diye bilinen –ki bu da büyük ihtimalle meşhur Şam'lı Nakşibendi şeyhi Abdulgani en-Nablusi'dir¹⁹– Abdulgani'nin öğrencisidir. Yine Ma'kal²⁰ civarından Wuld Musa b. Ja'wan ve Salama b. Mâni'nin²¹ durumu da böyledir.

Riyad halkı İbn Arabi'nin ve İbn Farid'in mezhebine mensup olarak tanınıyor,²² civardaki diğer insanların durumu ise fazlaca bilinmiyordu. Muhammed b. Abdulvehhâb, Ebu Hudayda²³ ve Osman'a karşı mücadele etmişti, onların insanları saptırdığını, Allah'tan başka ilahlara tapmaya sevkettiği söylüyor ve onları “köpek” olarak tavsif ediyordu. Onların gerçekte sufi olup olmadıklarını veya herhangi bir tarikatla ilişkilerinin bulunup bulunmadığını bilmiyoruz²⁴.

Sadece bir tek yerde bahsettiği ve kısaca “al-Aydarus²⁵” diye adlandırdığı kişi muhtemelen Hadrami-Aydarusiyya tarikatının bir mensubuydu. Bununla beraber bu kişinin kimliği ve nerede yaşadığı

muhalifleri tarafından da dile getirilmektedir; bkz. Peskes, Muhammed b. Abdalwahhab 81ve devamı. 84, 86-89, 105 ve devamı.;Ondokuzuncu asırda ise Davud b. Suleyman Nakşibendi el-Halidi'nin 'el-Minhe el-Vehbiyye' (İstanbul 1974) 14; Sulhu'l-İhvan 2 ve devamı.; Günümüzde ise Vehhâbi aleyhtarı Türk sufi çevrelerde bu iddia dile getirilmektedir.; bkz. Işık, Vehhâbi'ye Nasihat 123-78

¹⁸ Muhammed b. Abdulvehhâb, er-Risâletu's-Sâbia, (İbn Gannâm içinde)

¹⁹ Nablusi'nin hayatı ve eserleri için bkz, 'Abd al-Ghani in EI' ve 'Abdulgani in İslâm Ansiklopedisi'; Hayatıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz Heribert Busse 'Abd al-Gani an-Nabulusi's Reisen in Libanon (1100/1689-1112/1700)' Der İslâm XLIV(1968) 71-114.

²⁰ Kaynaklarda başka yerde adı geçmeyen bir yer ismi.

²¹ Muhammed b. Abdulvehhâb, er-Risâletu'l-Âşira 311.

²² Muhammed b. Abdulvehhâb, el-Meseletu's-Sâdise 420.

²³ Bir çok yerde insanlar tarafından tazim edildiği şeklinde geçmektedir. Örneğin Muhammed b. Abdulvehhâb, er-Risâletu'l-Hadiye ve'l-İşrûn, (İbn Gannâm 344-349)

²⁴ Bkz. Muhammed b. Abdulvehhâb, el-Meseletu's-Sâniye ve'l-İşrûn, (İbn Gannâm içinde 470)

²⁵ Muhammed b. Abdulvehhâb,er-Risâletu'l-Hadiye ve'l-İşrûn 344.

ise tamamen meçhuldür. kaynaklarda bununla ilgili bilgi yoktur. Hayatı müphem olan, cahil insanları fevkalade hal, söz ve davranışlarıyla yoldan çıkararak bu topal derviş 'es-sâihu'l-a'rac' kimdi²⁶? Kaynaklarda bu sorulara cevap olacak herhangi bir bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Diğer kaynaklarda da, Muhammed b. Abdulvehhâb'ın yaşadığı 18. asırda, Necd halkı içinde tasavvuf ve tarikatların durumu ile ilgili bilgi çok sınırlıdır. Erken dönem Vehhâbi tarihçileri, Vehhâbiler tarafından yıkılan mezarlar, türbeler ve tahrip edilen başka şeylere değinirler²⁷.

Vehhâbiler bu nevi mekanları (kabir-türbe ve mezarlıklar) ve yapıları insanların biraraya gelip, İslâm inancına uygun olmayan bir tarzda, velileri, peygamberleri ve başka vefat etmiş kişileri tazim ettikleri yerler olarak tavsif etmekte ve insanların bunu yapmakla Allah'tan başkasına ibadet etmiş olduklarını söylemektedirler. Bununla beraber kaynaklar, Vehhâbîlik'in ilk döneminde Arap yarımadasının merkezinde veya daha sonraki dönemlerde Hicaz boyunca yayılması sırasında sufilere ait yerleri, merkezleri tahrip ettiğine dair açık ve net bir bilgi vermemektedir. Taif, Mekke ve Medine'nin ele geçirilmesi esnasında da, özellikle, sufilere ait müesseseler ve binalara zarar verildiğine dair herhangi bir bilgi yoktur.

Günümüzde Muhammed b. Abdulvehhâb'ın fikirlerine reddiye yazmış olan muhalifleri onun sufi karşıtı olduğu şeklindeki tartışmalara yer vermemişlerdir. Bununla beraber o 'Delâilu'l-Hayrât'²⁸ ve 'Ravdu'r-Reyâhîn'²⁹ gibi hem sufi çevrelerde hem de (muhtemelen) başkaları³⁰ tarafından çokça okunan iki kitabı yakmakla itham edilmiştir. Muhammed b. Abdulvehhâb Ravdu'r-Reyâhîn hakkında sükût etmiş, Delâilu'l-Hayrât konusundaki suçlamaları ise reddetmiş, sadece taraftarlarına bu nevi eserlerle iştigal etmemelerini tavsiye ettiğini, zira bu çeşit kitapların insanları Allah'ın kitabından alıkoyduğunu ifade etmiştir³¹.

²⁶ Muhammed b. Abdulvehhâb, er-Risâletu's-Sâlise, (İbn Gannâm içinde 245)

²⁷ İbn Gannâm 84, 182 ; İbn Bişr, 'Unvanu'l-Mecd fi Tarihi Necd, 9, 122/2, 130, 135.

²⁸ Delâilu'l-Hayrât ve Şevâriku'l-Envâr fi Zikri's-Salat ale'n-Nebiyi'l-Muhtâr, Peygambere salat (dua) içeren bu kitabın müellif Kuzey Afrikalı sufi Ebu Abdullah Muhammed al-Jazûlî'dir (ö.870/1465); al- Jazûlî konusunda bkz, Trimmingham 'Sufi Orders 85'.

²⁹ Ravdu'r-Reyâhîn fi Hikayâti's-Sâlihîn. Sufi ve azizlerin (evliya) hayatlarına dair olan bu kitabın müellifi Yemenli sufi Afifuddin Abdullah al-Yafî'i'dir (ö. 768/1367). Al-Yafîi konusunda geniş bilgi için bkz, Trimmingham 'Sufi Orders 276'.

³⁰ Necdî İbn Suhaym tarafından ortaya atılan bu suçlama için bkz, Muhammed b. Abdulvehhâb, al-Risala al-sâbia 271.

³¹ Muhammed b. Abdulvehhâb, al-Risala al-thalitha ashra in İbn Gannâm 321.

Kaynaklar, Muhammed b. Abdulvehhâb'ın ne çağdaşı olan sufilerle bir çatışmaya girdiğini gösteren bilgileri içermekte ne de onun öğreti ve fikirlerinin Necd, Ahsa veya Hameyn'deki (Mekke ve Medine) sufi ve tarikatlarını hedef aldığını bildirmektedir.

Gerçekte onun fikirleri ne çağdaşı olan sufilerle olan "âşikar" bir ihtilaftan şekillenmiş ne de tasavvufun tarihi şahsiyetleri böyle bir hoşnutsuzluğun oluşmasında müessir olmuştur.

Eserlerinde birkaç kez andığı İbn Arabî³² ve İbn Fârid³³ bu durumun istisnasıdır. O, bu ikisini eserlerinde kafir olarak tavsif etmektedir. Abdulkadir Geylanî³⁴, Ahmet Bedevî³⁵ ve Adi b. Musafir'in³⁶ şahsiyetleri hakkında doğrudan birşey söylememekle beraber, diğer insanları bu şahıslar hakkında aşırı hürmet göstermek ve onları kutsamakla itham etmiştir³⁷.

Muhammed b. Abdulvehhâb'ın öğretileri tasavvuf veya başka bir sosyal ya da dini grubu, hedef almamakla beraber, o İslam toplumlarının içinde buldukları durumu oldukça radikal bir tarzda eleştirmiştir.

O, açıkça tasavvufu, fıkı ve kelamı kabul etmediğini ve bu disiplinlerin temsilcilerini tanımadığını söylüyor ve doktrinini şöyle özetliyordu: Ben sizleri bir kelamcının, bir mutasavvıfın, bir fakihin veya İbn Kayyim ez-Zehebî, İbn Kesir vs gibi büyük imamların yoluna çağırıyorum. Ben sizleri eşi ve benzeri olmayan Allah'a ve Hz. Muhammed'in bütün ümmetine vasiyet ettiği sünnetine çağırıyorum³⁸.

³² Muhammed b. Abdulvehhâb, al-Risala al-ashira 312-315; al-Risala al-sabi'a 280,284, İbn Gannâm'ın içinde 254; al-Masala al-sadisa 420.

³³ Muhammed b. Abdulvehhâb, al-Risala al-ashira 312-315; Umar b. Al-Farid (d.1235) için bkz Annemarie Schimmel, Mystical Dimensions of İslâm (Chapel Hill, North Carolina 1978) 274 ve devamı. ve Th. Emil Homerin, From Arab Poet to Muslim Saint, İbn al-Farid, his verse and his shrine (Columbia, South Carolina 1994)

³⁴ Kadiriyye tarikatının kurucusu Abdulkadir Geylanî (ö.1166) için bkz. EI, s.v. 'Abd al-Kadir al-Djilani; Türbesine yapılan tazim ve merasimler için bkz. Constance Padwick, Muslim Devotions (London 1961) 240-42.

³⁵ Bedeviyye tarikatının kurucusu Ahmed Bedevî ((ö.1276) bkz. EI. s.v. 'Ahmed al-Badawi ; Trimmingham, Sufi Orders 45, 79 ; İgnaz Goldziher, Veneration of Saints in İslâm, İgnaz Goldziher içinde, Muslim Studies, ed. S.M. Stern (London 1969-71) II. 307-310.

³⁶ Adi b. Musafir (d.1162) için bkz. EI, s.v. 'Adi b. Musafir.

³⁷ Bu, rafiziliğin ortaya çıkışından dolayı Ali b. Abi Talib'in suçlanmasına benzer. Bkz. Muhammed b. Abdulvehhâb, al-Mas'ala al-thaniye wa'l-ishrun 468; al-Risala al-Sabia 277, 280, 281; ve al-mas'ala al-sadise ashra, in İbn Gannâm 454

³⁸ Muhammed b. Abdulvehhâb, al-Risaletu'l-ûla, İbn Gannâm 211.

Muhammed b. Abdulvehhâb'ın eserlerinin hiçbirinde tasavvuf aleyhtarlığı, 1711 senesinde Osmanlı dönemi Kahire'sinde ortaya çıkan ve "Vehhâbi öncesi fitne" olarak adlandırılan hareketin talepleri kadar açık olmamıştır³⁹.

Kısa ömürlü olan bu hareket, o asırda Kahire'de sufi muhitlerinde yaygın olan tasavvufun bütün müesseselerine, inançlarına ve pratiklerine karşı çıkıyordu⁴⁰.

Bu talepler Gülşenî, Mevlevî ve Bektaşî tekkelerinin yıkılmasını, bu tarikatlara mensup olanların medreselerde dini ilimler okutmalarının yasaklanmasını, İmam Şafii ve diğer şeyhlerin türbelerinde Ramazan gecelerinde Bâb Zuwayla'da zikrin men edilmesini içeriyordu. Bu hareket, velilerin vefatlarından sonra da birtakım kerametler gösterebileceği fikrine karşı çıkıyor, bu tarz rivayetlerin, İmam Şarani'nin Tabakatu'l Kübra adlı eserinde olanlar gibi, tamamen asılsız ve yalan olduğunu iddia ediyordu⁴¹.

Dahası türbelerin ve türbelerdeki sandukaların öpülmesi, kabirlerde mum yakılması, lamba takılması vs şeklinde kabirlere olan tazim ve perestiş de küfür olarak görülmekte, türbelerin üzerine inşa edilen kubbelerin, kabirlere yapılan süs ve tezyinatın tahrip edilmesi gerektiği savunulmaktaydı⁴².

Bu hareket kabirlerin, tazim edilmesi hususundaki fikirleri ile yaklaşık otuz yıl kadar sonra Muhammed b. Abdulvehhâb'ın fikirlerinin ve öğretilerinin ana merkezi olarak yeniden ortaya çıktı.

Kahiredeki "Vehhâbi öncesi fitne" hareketi iyi organize olmuş sufi bir çevrede ortaya çıkan dini-ictimaî bir tepki hareketi olması nedeniyle etkisi de sınırlı oldu. Hareket ortaya çıktığı andan itibaren siyasi otorite tarafından bastırıldı ve kalıcı sonuçları olmadı.

Oysa Muhammed b. Abdulvehhâb'ın öğretileri İslâm toplumlarında kapsamlı bir değişimi hedefliyordu. Sonuçta bu fikirler gerek çağdaşı olan sufi gerekse sufi olmayan, geniş Müslüman kitleler üzerinde yeni bir "ahlaki endişe" ve arayışı gündeme getirdi.

³⁹ Barbara Flemming, 'Die vorwahhabitische fitna im osmanischen Kairo 1711' İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan içinde (Ankara 1976) 55-65 ; Aynı konu için bkz. Rudolph Peters 'The Battered Dervishes of Bâb Zuwayla. A Religious Riot in Eighteenth-Century Cairo', Nehemia Levtzion and John O. Voll içinde (editörler). Eighteenth-Century Renewal and Reform in İslâm (Newyork 1987) 93-115.

⁴⁰ Flemming, 'Fitna' 59 ve devamı.; Peters, 'Dervishes' 94 ve devamı.

⁴¹ Flemming 'Fitna' 59 f.

⁴² a.g.e

Bunun sonucunda kamu alanında geniş bir kutsallıktan arındırma, dini sahada da yeni bir uyarlama baş gösterdi.

Türbelere olan tazim ve perestiş (türbeleri kutsama) İslâm dünyasının her tarafında yaygın olan (haddi zatında diğer dinlerde de bu yaygın bir uygulamadır⁴³) bir olgudur. Bunun tezahürleri ise türbeye ve türbenin ziyaretçilerine göre değişmektedir. Kabirleri kutsama, İslâm'ın ibadet sahasına kurallı, düzenli fakat muğlak bir takım uygulamalar getirmiştir. Bu uygulamalar da çeşitli dini pratikler ile bazen mutabık bazen de içiçe girmiş vaziyettedir. Bu uygulamalardan birisi de İslâmın tasavvufi yorumunun geliştirdiği Allah'ın veli kullarını (Allah dostları veya azizler) tazim uygulamasıdır.

Diğer uygulamalar ise 'halk dini' olarak adlandırılan daha geniş bir alana aittir. Bunlar çok çeşitli adet ve geleneklere bağlı olan dini güdümlü tavır ve telakkiler olup, bir dogmadan değil de, dindar bir kişinin günlük hayatının zorluklarından kaynaklanan uygulamalardır⁴⁴.

Birbiriyle mutabık geleneklerin çokluğuna rağmen 'tazim-kutsama' eyleminin temel amacı ve hedefi 'kutsal alanla temasa geçmek veya Allah ile insan arasında bir rabıta tesis etmektir. Bir sufi feyzinden istifade etmek veya Allah'a daha yakın olmak kastıyla bir mutasavvıfın kabri tazim edilebilir, sufi olmayan birisi de bir türbeyi ziyaret ederek orada medfun olan zatın (velinin) tavassutu (şefaati) ile istediği şeye nail olmayı umabilir. Peygamberi, bir akrabasını, bir sahabiyi veya tabiinden birisini, salih bilinen kişileri veya vefat etmiş bir şeyhin türbesini ziyaret ederek hem bu dünyada hem de ahirette bir mükafata veya yardıma nail olmayı düşünebilir.

Muhammed b. Abduvehhab eserlerinde sufi pratikleri ile çeşitli şekillerde yayılmış olan 'halk dini' arasında kategorik bir ayırım yapmamıştır. Onun, kabirlerin kutsanması yoluyla ortaya konan dini tezahürler ve uygulamalar için kullandığı kavram "el-itikâd fi'l-enbiya ve's-Sâlihîn" (peygamberlere ve salih insanlara olan inanç)dir. Ona göre bütün bu uygulamalar küfürdür. Salihlere (deruni bir tarzda veya bir güçleri olduğuna inanarak) inanan "el-itikâd fi's -Sâlihîn" putperestliğe sapmış (ibadetu'l-Asnâm) ve küfre girmiş⁴⁵ olur(Men

⁴³ Hristiyan geleneğindeki kabir tazimi için bkz, Arnold Angenendt 'Heiluge und Reliquien' Die Geschichte ihres kultes vom fruhen Christentum bis zur Gegenwart (Munich 1994) 132-7

⁴⁴ 'folk-İslâm' ve 'folk-religiosity' kavramları için bkz De Jong 'Die mystischen Bruderschaften' 489 ve devamı.

⁴⁵ Muhammed b. Abdulvehhâb, el-Meselutu's-sâniye ve'l-İşrûn, 471.

faalehu kefer). Ve bunun yanında dua etmek kastıyla mezarları ziyaret eden, kabirlere el-yüz süren İslâm dininden değildir⁴⁶.

Muhammed b. Abdulvehhâb'ın kabirlerin tazim edilmesi şeklindeki uygulamaların bütün çeşitlerine olan tavrı Vehhâbiler'in ,bu mezarlıkları ya Şiilere, Sünnilere, sufilere veya sufi olmayanlara ait olmasına bakılmaksızın bütününüyle imhaya ya da bazı mezarların üzerine inşa edilen kubbeleri, mezarlıklarda inşa edilen mescidleri kısmen tahrip etmeye sevketmiştir⁴⁷.

Kabirlerin ve türbelerin tahrip edilmesi, Muhammed b.Abdulvehhâb'ın geçmiş ve günümüzdeki İslâm toplumları ile ilgili tepki ve değerlendirmelerinin en belirgin sonucu idi.

Vehhâbilerin bu tahribatları (kabir ve türbeleri) daha sonra da devam etmiştir. Vehhâbi ismi zikredildiğinde de ilk akla gelen bu nevi uygulamalardır. Abdulvehhâb'ın fikirlerinin bugün için devam eden gelen doktriner yapısının altında onun evliya ve salihlere olan inanca ve kabirleri tazime olan muhalefeti yatmaktadır.Onun bu konulardaki etkisi, kendisinin de bizzat katıldığı veya öncülük ettiği 'kabir yıkma' eylemlerinden daha belirgindir.

Onun bu konudaki fikirlerinin temeli, değişik boyutlarıyla ele aldığı "tevhid " konusundaki telakkilerinden kaynaklanmaktadır. O, Tevhîd-i Rububiyet, Tevhîd-i Ulûhiyet ve Tevhîdu'l-Esma ve's-Sıfat'ı birbirinden ayrı olarak ele almaktadır. Bu esaslardan birisi, Tevhîdu'l-Esma ve's-Sıfat ki, kulun, Kur'an'da Allah hakkında varid olan sıfatlarla Allah'ı tevhid etmesi demektir. Bu, tevhidin en alt basamağıdır ve Muhammed b. Abdulvehhâb'ın eserlerinde nadiren işlenir⁴⁸. Öte yandan, Tevhîd-i Rububiyet, Allah'ın kainatın Rabbi ve kadir-i mutlak olduğunu, Tevhîd-i Ulûhiyet ise Allah'ın kulların fiilleri ve ibadetleriyle birleşmesi anlamına gelir ki, bunlar Muhammed b. Abdulvehhâb'ın doktrininin temel esaslarıdır. Tevhîd-i Ulûhiyet bu ikisi içinde en belirleyici olandır. Bunun (Tevhîd-i Ulûhiyet) tatbiki (kişinin iman etmesi veya etmemesi durumunu)

⁴⁶ Muhammed b. Abdulvehhâb, el-Meseletu's-Sâdise Aşre 455.

⁴⁷ Örnek olarak bkz. Johann Ludwig Burckhardt, Reisen in Arabien, enthaltend eine Beschreibung derjenigen Gabiete des Hedjaz, welche die Mohammedener für heilig achten (Weimar 1830, reprint of German translation of English original) 122, 166, 188, 252-6, 440, 459 ve devamı., 509 ve devamı., 526 ve devamı., 550-3., 555; al-Arid'de bizzat Muhammed b. Abdulvehhâb tarafından tahrip edilen türbeler için bkz. Muhammed b. Abdulvehhâb, al-Risala al-sâbi'a 288; 1802 tarihinde vuku bulan Hüseyin b. Ali b. Abi Talib'in Kerbeladaki kabrinin tahribi için bkz. İbn Bişr I, 121.

⁴⁸ Örnek olarak bkz, Muhammed b. Abdulvehhâb, el-Meseletu's-Sâmine, İbn Gannâm içinde 432; bununla ilgili bir başka kaynak ta yakın zamanlarda yazılan Vehhâbi kaynaklarından el-Usaymin'in 'eş-Şeyh Muhammed b. Abdulvehhâb 128-133" adlı eseridir.

İslâm ile küfrü tayin eder, belirler⁴⁹. Bu konuda Muhammed b. Abdulvehhâb şunları söylemektedir:

“Ey insanlar, dua, havf, reca, tevekkül, inabe, rağbet, tazim, nezr, istiğase vs hepsi ibadettir ve bunlar Tevhîd-i Ulûhiyet ‘in sahasına girer⁵⁰”.

Bütün bu telakkiler (inançlar) ve eylemler, kurban, istiğfar ve şefaet⁵¹, ölü olsun diri olsun, peygamber olsun veya olmasın, sufi olana veya olmayana, Allah dışında birilerine müteveccih olduğu zaman Tevhîd-i Ulûhiyet’e zıt olur, kişiyi putperestliğe ve şirke götürür.

“En büyük şirk (eş-Şirku’l-Ekber) ve puta tapma (ibadet’l-Esnâm) ise şudur: Birileri Hz. Peygamberin, Zübeyr veya Talha adlı sahabilerin veya müttaki bir adamın kabrine gider, kimisi de kabri ziyaret etmeden sıkıntılarının giderilmesini niyaz eder, kimisi nida eder, kimi cinlere kurban keser, bir başkası Hz. Peygamberden, bir sahabiden veya salih bir insandan bu dünyanın ve ahiretin zorluklarına karşı yardım ister, bir diğeri hem dünya hem de ahiret için iyi bir baht diler. Bütün bunlar şirkdir, puta tapıcılıktır, bunları yapan İslâm dairesinin dışına çıkmış olur⁵²”.

Tevhîd-i Ulûhiyet’in Allah’ı amel ve fiil yoluyla birlemek şeklindeki tanımı, zamanla kişinin uzak durması ve yapmaması gereken “negatif davranışlar kataloğuna” dönüştü. Tevhîd-i Ulûhiyet’i yerine getirmek için Allah’tan başkası için yapılan ibadet, tazim, birilerine veya bir şeylerin kutsiyetine inanma vs gibi şeylerden sakınmak gerekmektedir. Bundan dolayı (bir) insan Allah’tan başkasının adıyla yemin eder, bir muska veya tılsımın etkisine inanır, Allah’tan başkası için kurban keser, kabir veya türbeleri ziyaret eder ve oralarda birtakım merasimler düzenlerse Tevhîd-i Ulûhiyet’i yerine getirmemiş olur.

Muhammed b. Abdulvehhâb yukarıdaki mezkur fiillerden herhangi birisini yapanın, sadece Allah’ın değil, Allah’tan başka kişi ve kuvvetlerin de bir çeşit insanüstü, müteal oldukları telakkisi ile, ibadet ve tazime layık olduğunu kabul ettiğini söyler.

Bütün bu uygulama ve telakkiler, Muhammed b. Abdulvehhâb’a göre, kişinin Tevhîd-i Ulûhiyet’i yerine getirmediği,

⁴⁹ Muhammed b. Abdulvehhâb, el-Cevâhiru’l-Mudîa, Mecmûatu’r-Resâil ve’l-Mesâilî’n-Necdiyye içinde IV, 2 ve devamı; Risâle Uhra fi Kelimâti’t-Tevhîd 37.

⁵⁰ Muhammed b. Abdulvehhâb, er-Risâletu’l-Hâmisa fi Telkîni Usulîl-Akide li’l-âmme bi’l-Esile ve’l-Ecvibe, Mecmûatu’t-Tevhîd içinde 119.

⁵¹ Muhammed b. Abdulvehhâb, er-Risâletu’s-Sâniye, İbn Gannâm içinde 228.

⁵² Muhammed b. Abdulvehhâb, er-Risâletu’s-Sâlise 244 f.

şirke düştüğü ve İslâm dairesinin dışına çıktığını gösteren apaçık, kesin delillerdir.

Bir kaide olarak Tevhîd-i Ulûhiyet'i bilmek kolaydır, ama bu esasın günlük hayat ve sosyal ilişkilerle olan geniş bağlantısı, sadece Allah'ın mutlak birliğine aykırı şeylerden uzak durmayı değil aynı zamanda bu inancı arkadaş ve yakınlarla taşıma gayreti içinde olmayı, Tevhîd-i Ulûhiyet formülü çerçevesinde tanımlanan Allah'ın birliğine daveti, bu inancın gerektirdiği telakki ve yasaklamalara uygun yaşamayanlarla mücadele etmeyi de gerektirir⁵³.

Zira, şu anda insanların iman açısından durumu daha da kötü. Allah'tan başkalarına olan ibadet ve tazim öyle çeşitlenmiş ve öyle bir noktaya gelmiş ki, en ufak bir saygı ve hürmeti haketmeyen adı insanlar Allah'la birlikte (manevi) bir otorite olarak telakki edilir olmuşlardır⁵⁴.

Bu tartışma sürecinin devamında Muhammed b. Abdulvehhâb, özellikle yukarıda geçen ve al-Arid'in tasavvuf muhitleri ile ilgileri olduğu düşünülen şahsiyetlere saldırıda bulunmuştur. Ona göre bu kişiler para peşinde koşan, dünya malına düşkün, kendilerinde mucizevi güçler olduğunu iddia eden, diğer insanları saptıran ve onları kabirleri tazim etmeye sevkeden ve onların bu uygulamalarından para kazanan kişilerdir⁵⁵.

İslâm tarihinin sadece bir döneminde inanç Allah'ın iradesine mutabık olarak, Hazreti peygambere vahyedildiği şekliyle muhafaza edilmiştir. Bu da Peygamberin, ashabının ve onlara tabi olanların yaşadığı zamandı. İnancı geleneğin tortularından arındırmak suretiyle ancak toplum ilk Müslümanların takip ettikleri doğru yola erişebilir⁵⁶. İman dışında herhangi bir şey değişime konu olabilir, değişime açık olabilir. İman bütün zamanlar boyunca hep aynı iman olarak kalmalıdır. Kuran ve sünnet saf imanın egemen olduğu ilk dönem Müslümanları açısından bağlayıcı olduğu gibi, Hicri 12. asır Müslümanları açısından da bağlayıcıdır⁵⁷.

Toplumun dini ve siyasi önderleri, ulemâ, fukahâ, mütekellimîn ve tasavvuf şeyhleri, gayrı İslâmi ve kanuni olmayan

⁵³ Bkz. Muhammed b. Abdulvehhâb, Risale Uhra fi Kelimâti't-tevhîd 37; al-Mas'ala al-thalitha, İbn Gannâm içinde 405 ve devamı, ; er-Risâletu'l-Aşira 311 ; er-Risâletu's-sâdise ve'l-İşrûn, İbn Gannâm içinde 372.

⁵⁴ Muhammed b. Abdulvehhâb, er-Risâletu's-sâlise 244.

⁵⁵ Muhammed b. Abdulvehhâb, er-Risâletu's-sâbia 280 ve devamı; el-Meseletu's-sâdise 413 f. ; er-Risâletu't-tâsiha, İbn Gannâm içinde 300.

⁵⁶ Bkz. Muhammed b. Abdulvehhâb, er-Risâletu'l-Üla 217 f.

⁵⁷ Muhammed b. Abdulvehhâb'ın ilk ilk İslâm toplumunu ideal bir toplum olarak görmesi ile ilgili bkz. Peskes, Muhammed b. Abdulvehhâb 43-6.

sistemlerin kurulmasında katkısı olan yöneticiler kadar, içinde bulunulan kabul edilemez durumun sorumlularıdır⁵⁸. Onların güç dinamikleri, mezhepler, fıkıh vs. Allah'ın rızasına uygun bir hayatın tek garantisi olarak Kuran ve sünnetle değiştirilmelidir⁵⁹. Bu da yeni bir toplum yapısının oluşturulmasının birinci hedef olduğu anlamına gelmektedir. Zira İslam dışı ve kanun dışı bir sistemi yürüten bütün otorite ve hiyerarşilerin ilga edilmesi bunu beraberinde getirir.

Bunlar, Muhammed b. Abdulvehhâb'ın kendisini “doğru yolda olan, kendiliğinden ortaya çıkan ve kendi yorum ve bakış açısını kabul etmeyenlerle savaşılan” şeklinde tanımlayan ‘yeni İslam toplumu’ projesinin entellektüel alt yapısını oluşturan temel fikirlerdi. Bu cereyanın yayılması ve gelişmesi çok kolay olmamıştır. Mevcut dini ve siyasi sistemlerin ortadan kaldırılması şeklindeki yaklaşım, yeni yeni ortaya çıkan bu siyasi güçle ilgili birtakım önyargı ve telakkiler oluşturdu. 1745 senesinde Muhammed b. Abdulvehhâb, Deriyye reisi Muhammed b. Suud'un desteğini elde etti ama bu hemen beraberinde bir başarı getirmedi. İlk Vehhâbi devletinin teşekkülüne yol açan erken dönemdeki Vehhâbi hareketinin tarihi askeri mücadeleler ile el-Arid'in ve Necd'in merkezindeki yerleşim birimlerini elde etmeye yönelik propaganda faaliyetlerinden ibarettir⁶⁰. Hareket, ancak, 18. asrın son çeyreğinde komşu sınırlara doğru yayılabilen lokal bir güç haline gelebilmiştir. 19. Asrın başlarından itibaren Vehhâbilik Arap yarımadası dışındaki Müslümanların ilgisini çekecek bir noktaya geldi. Yine 19. Asrın başlarında Hicaz ve Harameyn'in fethi, İslâm dünyasının Vehhâbiligi ciddiye almasına yolaçtı⁶¹. Vehhâbi hareketinin yayılması beraberinde Vehhâbi öğretilerinin yayılmasını da getirdi. Şüphesiz bu öğretiler diğer İslâm yorumlarını benimsemiş sosyal ve dini kesimlerce farklı şekillerde tepki görmüştür. Vehhâbilerin göçebe, yarı

⁵⁸ Gerçek müminler gayri İslâmi nizamlara itaat etmemelidirler; bkz. Muhammed b. Abdulvehhâb, Kitabu't-Tevhîd 123 ve Keşfu's-Şubuhât, Mecmûatu't-Tevhîd içinde 77.

⁵⁹ Kuran ve sünnetin önceliği için bkz. el-Usaymîn'in 'eş-Şeyh Muhammed b. Abdulvehhâb 147; Bakri Amin, el-Hareketu'l-Edebiyye fi'l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Süudiyye (Beyrut 1994, 6.baskı); Mezhepler ve fıkıh ile ilgili eleştirilerinin bir özeti için bkz. Peskes, Muhammed b. Abdulvehhâb 33-44.

⁶⁰ Vehhâbilik'in Necd'in merkezindeki yayılışı ve Vehhâbi gücünün askeri mücadeleler ve propaganda yoluyla gelişen yavaş teşekkülü için bkz. Michael Cook, 'The Expantion of the First Saudi State: The Case of Washm', Clifford E. Bosworth, Charles İssawi et al içinde (editörler). The Islamic World. From Classical to Modern Times. Essays in Honour of Bernard Lewis (Princeton 1991) 661-699, özellikle. 669, 673, 675.

⁶¹ İlk Vehhâbi devletinin yayılması için yapılan bir araştırma için bkz. Abdullah el-Usaymîn, Tarihu'l-memleketi'l-Arabiyyeti's-Suüdiyye (basım yeri yok, 1984) I, 93-168.

göçebe, köylü, şehirli, mahalli idareciler, Araplar ve Arap olmayanlar, sufiler vs. gibi değişik kesimlerden gelen bu tepkilerle nasıl mücadele ettikleri ile ilgili bilgilerimiz çok sınırlıdır.

Vehhâbilerin kamusal alandaki etkileri bütün bu kesimleri etkilemiştir. Vehhâbi kontrol mekanizması, özellikle Vehhâbilerin Hicazı ele geçirmesini ele alan yönüyle, hem Vehhâbi hem de anti-Vehhâbi kaynaklarda nisbeten daha iyi bir şekilde belgelenmiştir. Bu kaynaklar geniş çaplı kabir ve türbe yıkımlarını⁶², her tür seviyeden kültürel kitapların yok edilmesi⁶³, Muhammed b. Abdulvehhâb'ın öğretilerinin talimi⁶⁴, günlük ibadetler hususundaki kontrol ve ceza⁶⁵, haccın (özellikle Suriye ve Mısır'dan gelen kabilelerin hac ibadetinin) engellenmesini içerir⁶⁶. Bu radikal uygulamanın gerekçesi hacıların yaptıkları pek çok şeyin İslâmî olmadığı iddiasıydı. Bu yaklaşımın sonucu olarak hacıların Harameye girişi yasaklanıyordu⁶⁷.

Vehhâbilerin kamu sahasındaki kontrol mekanizması, yönetimleri altında yaşayan herkesi derinden etkilemiştir. Vehhâbilik bilgiyi tekdüze hale getirmiş; Vehhâbi öğretilerine uymayan eserler yasaklanmış ya da tahrib edilmiş, mezheplerin kurumsallaşmış çerçevesi dağılmıştır⁶⁸. Camilerde, medreselerde ve diğer kurumlardaki dinî eğitim Vehhâbi kaynaklarına uygun olarak Vehhâbi hocalar tarafından verilmeye başlandı. Ayrıca dindarlığın renkli ve çeşitli sosyal tezahürleri ortadan kaldırılıp yerine tekdüze, katı bir dindarlık anlayışı kondu. Camiler, kişinin dindarlığını ortaya koyabileceği yegane mekanlar haline geldi. Salih kişilere, velilere ait mekanlar, her nevi manevî aracılık vs ortadan kalktı. Vefat etmiş bir veliyi anma (mevlid⁶⁹) veya yaşayan bir kişiyi (seyyid⁷⁰) tazim şirk olduğu veya şirke götürdüğü gerekçesiyle yasaklanmıştır.

⁶² İbn Bişr, Unvanu'l-Mecd fi Tarihi Necd, 122-2, 135 ; Ahmed b. Zeyni Dahlan, Hulasatu'l-Kelâm fi Umerâl-beledi'l-Haram (Beyrut tarihsiz) 302-3.

⁶³ Ahmed b. Zeyni Dahlan, ed-Dureru's-seniyye fi'r-Redd ale'l-Vehhâbiyye (Cairo n.d) 144 ve devamı; Hulasatu'l-Kelâm 297 ve devamı.

⁶⁴ a.g.e .302.

⁶⁵ İbn Bişr, Unvanu'l-Mecd I, 141, 151, 157; John Lewis Burckhardt, Notes on the Bedouins and Wahabis (Beyrut 1992, 1831'deki ilk baskısının yeniden basımı) 101.

⁶⁶ İbn Bişr, Unvanu'l-Mecd I, 117,141; Dahlan, Hulasatu'l-Kelâm 326.

⁶⁷ A.e 326.

⁶⁸ The madhahib reflected ikhtilaf al-ulama which Muhammed b. Abdulvehhâb vehemently condemned; bkz el-Meselutu's-Sâbia, İbn Gannâm içinde 421, 425, 427; fiqh and fiqh -compendia had to be subjected to the Koran and sunna;a.g.e. 424.

⁶⁹ Muhammed b. Abdulvehhâb'ın mevlid törenleri hakkındaki olumsuz

Sadece yaşayan insanlar arasındaki ilişkiler değil aynı zamanda dirilerle ölümler arasındaki ilişkiler de yeniden tanımlanmıştır. Ölmüş kişiler, peygamber⁷¹ de dahil, berzah alemine intikal etmiş olup haşir gününü beklemektedirler, şefaahat veya bir başka vesileyle yaşayan insanlara yardım etmeleri mümkün değildir. İnsanlar Allah'a karşı yapmak zorunda olduğu belli ibadetlerle başbaşa bırakılmış ve ancak bu görevlerini yerine getiren kişilerin kurtuluşuna erişebileceği vurgulanmıştır.

Vehhâbilik ortaya çıktığı ilk dönemlerde tasavvufun yaygın uygulamaları, merasimleri ve rutin ibadetler ile ilgili telakkileriyle bir ihtilaf yaşamıştır; Teolojik düzeyde tartışmalar ve yorumlar yapılmamıştır. Tasavvufun düşünce sistemi, bu arada muhtelif kurumsal yapıdaki tarikatlar, Muhammed b. Abdulvehhâb'ın sabit ve değişmez bir iman ile Allah'ın mutlak ve aşkın yapısına dayanan toplum modeline aykırı düşmüştür. Tasavvuf şeyhleri kamu alanında ortadan kaybolmuş, nüfuzları ve etkileri neredeyse tamamen yok olmuştur. Bu kişilere, ister ölü ister diri olsun, olan hürmet ve tazim, müritten mürşidine olan körü körüne itaat şirk ve küfür olarak tanımlanmıştır. Tasavvuf esaslarından olan ve himmet (berekat) sahibi olan şeyh ile mahrem ve samimi bir alakayı ifade eden rabîta⁷², yine tasavvufta yaygın olan bir silsile vasıtasıyla Peygamber ile diyalog kurmak, tasavvuf pratiklerinin hayattaki en büyük tezahürlerinden birisi olan tasavvuf büyüklerinin ve öteki müttaki insanların kabirlerini tazim tamamen küfür olarak değerlendirilmiştir. Bu pratikleri ve inançları ortadan kaldırmayı hedefleyen faaliyetler tasavvufun kaynaklarını kökünden kurutmak anlamına geliyordu. Vehhâbilik, tarikatların fiziki varlığını imkansız kılmış, hatta manevi mirasının Arap yarımadası dışına taşınması önünde ciddi bir engel teşkil etmiştir. Zira Vehhâbilik Sünnî İslâm dünyasında tasavvuf aleyhtarı cereyanlara bir örnek teşkil etmiştir.

Vehhâbi hareketinin ilk dönemlerini kaydeden kaynaklarda sufi-Vehhâbi çatışmasını konu alan malzeme çok azdır ve ciddi bir

kanaatleri için bkz. er-Risaletu's-Sâbia 281; er-Risaletu't-Tâsia 300.

⁷⁰ Hz. Peygamberin neslinden gelen kişilere (sada-seyyid) gösterilen hürmet ve tazim. Bu konu için yine bkz. er-Risaletu's-sâbia Aşere 331 ve devamı.

⁷¹ Bkz. Muhammed b. Abdulvehhâb, Kitabu't-Tevhîd 105-7 ; er-Risaletu's-Sâniye s. 228' de şöyle demektedir: Peygamberlerin Allah katında özel bir makamları yoktur ; er-Risaletu's-Sâmine fi'l-Ûsuli's-Selâse el-Vâcibi ala Külli Muslim ve'l-Muslime Mecmûatu't-Tevhîd içinde 127. ; al-Uthaymin, al-Shaykh Muhammed b. Abdulvehhâb 167. Ayrıca bkz. Burckhardt'in Vehhâbilerin Peygamberin hem peygamber hem de ölümlü bir insan olması hakkındaki değerlendirmeleri ile ilgili gözlemleri, Notes 102.

⁷² Rabîta için bkz. Fritz Meier, Zwei Abhandlungen über die Naqshbandiyya (İstanbul 1994) 17-241.

ihtilaftan bahsetmez. Arap yarımadasının merkezi olan Arid ve çevre bölgelerde tarikat yapılanması Vehhâbiliğe direniş gösteremeyecek kadar zayıftı. Sufi müesseselerine verilen zarar ve sufilere yapılan kötü muamele konusundaki malumat eksikliği bu izlenimi vermektedir. Bununla birlikte Vehhâbilerin ilk işgali sırasında Hicaz ve harameyndeki kutsal mekanlarda çok sayıda türbe ve mezarlık alan tahrib edilmiştir. Kutsal mekanların, mezarların ve türbelerin çokluğu sebebi ve hac dolayısıyla buralarda bir kaç sufi tarikat yerleşmişti. Bazı rivayetlerde ise, bazı sufilere ve tarikatların 19. asrın başlarında, her nasılsa, kısa bir süre için Vehhâbilik'e direnen bir yönetimin himayesinde barındıkları söylenmektedir. Bu tarikatlar 19. asrın sonunda Hicaz ve Mekke'de gelişmekteydiler⁷³.

Batılı araştırmacılar ısrarla Vehhâbilik'in bir çeşit neo-Hanbelilik akımı olduğu iddiasını savunmaktadırlar. Daha da ötesi, Vehhâbi düşünceler, İbn Teymiye öğretilerinin genişletilmiş, detaylandırılmış şekli olarak takdim edilmektedir. Zira Vehhâbi ulema Muhammed b. Abdulvehhâb'ın öğretilerinde cevabını bulamadığı problemler için İbn Teymiye'yi müracaat edilecek otorite olarak görmektedir⁷⁴. Araştırmalar Hanbelilerin de sufi tandanslı olabileceğini göstermiştir. İbn Teymiye'nin kendisi de Kadiri⁷⁵ tarikatına mensuptu. Bununla birlikte hiçbir Vehhâbi açıktan tasavvufa ilgi göstermez ve bağlanmaz.

Muhammed b. Abdulvehhâb, öğretileri ile -ki bu öğretiler hiç tartışmasız Hanbelilik'ten neşet etmiştir- tasavvufu ve tarikatları dışarda bırakan geniş bir İslâmî bilgi tanımlaması, zorunlu uygulamaları (ibadetler) ve ferdi sorumlulukları da kapsayan yeni bir iman tarifi yapmıştır.

⁷³ Bkz. Christian Snouck Hurgronje, Mekke II : Aus dem heutigen Leben (Den Haag 1889) 277-90.

⁷⁴ Buna örnek olarak bkz. The chapter 'De Wahhabieten en de mystiek' Roelof W. Van Diffelen içinde, De Geloofsleer der Wahhabieten (Leiden 1927) 52-72.

⁷⁵ Karşılaştırmız, George Makdisi, 'L'Islam hanbalisant. III: soufisme et hanbalisme', Revue des etudes Islamiques XLIII (1975) 57 ve devamı; diğer sufi hanbeliler için bkz.aynı makale, 59; bu konu için yine bkz. G. Makdisi, 'İbn Taymiya: A sufi of Qadiriya order' American Journal of Arabic Studies I (1973) 118-29; Fritz Meier 'Das sauberste über die vorbestimmung. Ein stück İbn Teymiye', Saeculum XXXII (1981) 79, sayı .9, Makdisi'nin İbn Teymiye'nin bir sufi olduğu şeklindeki iddialarını reddeder.